

Colloquium 3(47)/2022
ISSN 2081-3813, e-ISSN 2658-0365
CC BY-NC-ND.4.0
DOI: <http://doi.org/10.34813/25coll2022>

BIOPOLITYKA JAKO SZCZEGÓLNA FORMA TERRORU W XX-WIECZNYCH REŻIMACH TOTALITARNYCH – III RZESZA, ZSRR I CHRL

**Biopolitics as a form of terror in totalitarian regimes
of the 20th century – III Reich, USSR, PRC**

Jakub Chustecki
Uniwersytet Warszawski
e.mail: jakubchustecki9@gmail.com
ORCID 0000-0003-0323-346X

Streszczenie

Totalitarne reżimy jako podstawę swoich działań uczyniły praktyki biopolityczne. Spłot nauk przyrodniczych z polityką oraz podporządkowanie nauki ideologii doprowadziły do największej w historii świata katastrofy humanitarnej. Szacuje się, że w XX wieku w wyniku działań władz totalitarnych życie straciło ponad 100 milionów ludzi. Stworzenie z człowieka „nagiego życia” było idealnym usprawiedliwieniem dla tego rodzaju działań. Artykuł podejmuje problem zagrożeń wynikających z procesu upolitycznienia życia, poprzez analizę działalności III Rzeszy, Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich oraz Chińskiej Republiki Ludowej pod rządami Mao Zedonga. Celem jest zestawienie biopolitycznych działań owych reżimów oraz ukazanie ich punktów wspólnych. Analiza tego rodzaju niebezpiecznych procesów pozwala na skuteczną refleksję nad metodami ich zapobiegania.

Słowa kluczowe: biopolityka, totalitaryzm, tanatopolityka, XX wiek, ideologia.

Abstract

Totalitarian regimes based their actions on biopolitical practices. The merging of natural sciences with politics and its allocation to ideology lead to the biggest humanitarian catastrophe in history. It is estimated that in the 20th century because of totalitarian regimes, over 100 million people lost their lives. The transformation of man to “bare life” was an ideal justification for that type of practice. The article tackles the problem of dangers arising from the process of politicization of life through the analysis of actions cultivated in the Third Reich, USSR and PRC under Mao Zedong. The goal of this article is to compare the biopolitical activities of those regimes and show their similarities. Analyzing those dangerous processes makes it possible to effectively reflect on prevention methods.

Keywords: biopolitics, totalitarianism, thanatopolitics, 20th century, ideology.

Wprowadzenie

Totalitarne reżimy XX wieku podstawą swoich działań uczyniły praktyki biopolityczne. Z uwagi na specyfikę owych reżimów miały one charakter agonistyczny, a zatem przybierały formę tanatopolityki¹. Pomimo zróżnicowanych celów – dla narodowych socjalistów w III Rzeszy była to czystość rasy, dla komunistów w stalinowskiej Rosji stworzenie projektu nowego człowieka, a dla maoistów w Chińskiej Republice Ludowej poświęcanie życia ludzkiego dla wielkich projektów politycznych i infrastrukturalnych – władze stosowały podobne metody i w podobny sposób uzasadniały konieczność zastosowania owych praktyk. We wszystkich przypadkach teorie biopolityczne wykształciły się w kontrze do głównego nurtu badań naukowych i stanowiły znakomity pretekst do realizacji założeń ideologicznych władzy. Dokonany wówczas splot władzy z wiedzą² i podporządkowanie nauk przyrodniczych dominującej ideologii politycznej usprawiedliwiały m.in. państwowe programy eugeniki pozytywnej, kontrolę ludzkiego ciała i seksualności, jak również eksterminację określonych grup społecznych.

Choć każdy z reżimów wykształcił swoje własne teorie biopolityczne, możliwe jest wskazanie punktów wspólnych spajających wszystkie koncepcje (m.in. wyższość państwa i narodu nad człowiekiem, możliwość wpływania na biologię i rozrodczość czy też nadinterpretowanie odkryć z zakresu biologii i genetyki). Celem pracy jest analiza przyczyn i skutków biologizacji polityki w reżimach totalitarnych XX wieku oraz wskazanie „pomniejszych”, niekiedy niedostrzeganych w literaturze naukowej, elementów terroru biopolitycznego³. W artykule przyjęto hipotezę, iż teorie biopolityczne zostały wykorzystane przez III Rzeszę, ZSRR oraz ChRL do usprawiedliwiania przemocy i terroru. Zadano także pytania, w jaki sposób władze reżimów uzasadniały użycie praktyk biopolitycznych, jakie formy terroru stosowane były w III Rzeszy, ZSRR i ChRL oraz o to, jakie znaczenie dla biologizacji polityki miał splot władzy z wiedzą.

W celu osiągnięcia założonych celów badawczych w pracy zastosowano metodę komparatystyczną z elementami analizy historycznej. Przedstawiono, w jaki sposób w poszczególnych reżimach wykorzystywano teorie biopolityczne oraz jakie były ich

¹ Pojęcie tanatopolityki jest w artykule używane jako pewna szczególna forma oddziaływania biopolitycznego, która polega na masowym zadawaniu śmierci. Michel Foucault wiązał tanatopolitykę z narodzinami rasizmu (Moskal, 2016, s. 356).

² O wzajemnych stosunkach władzy i wiedzy pisał M. Foucault, który twierdził, że władza produkuje wiedzę, a jednocześnie owa wiedza służy podtrzymaniu struktur władzy (zob. Foucault 2000, s. 28–29). Dla analizy reżimów totalitarnych XX wieku oznacza to przede wszystkim możliwość wykorzystania, nadinterpretowania i zniekształcenia nauki tak, aby służyła ona jako narzędzie władzy.

³ W literaturze naukowej bardzo często zwraca się uwagę na najbardziej okrutne przejawy tanatopolityki takie jak nazistowskie obozy koncentracyjne (zob. Agamben, 2008a, 2008b), jednak rzadziej podejmuje się refleksje nad podstawami ideologicznymi tego rodzaju praktyk, jak również nad wszelkimi działaniami je poprzedzającymi.

korzenie ideowe. Konieczne było więc zestawienie opracowań naukowych o charakterze historycznym, które wskazywały na konkretne praktyki reżimów, z założeniami ideologicznymi władz, które je uzasadniały (m.in. *Mein Kampf* czy *Czerwona księżeczka*). Następnie dokonano zestawienia poszczególnych reżimów oraz wskazano analogie występujące pomiędzy analizowanymi przypadkami.

Od biopolityki do tanatopolityki

Analiza praktyk biopolitycznych wykorzystywanych przez reżimy totalitarne, narzuca jednostronny, agonistyczny obraz owego zjawiska. Należy jednak zaznaczyć, iż pojęcie biopolityki ma niezwykle szeroki zakres denotacyjny i odnosi się do bardzo wielu procesów społecznych, niekoniecznie powiązanych z segregacją, eugeniką i eksterminacją. Ze względu na charakter pracy przyjęto jednak trzy główne wymiary definicyjne. Pierwszym z nich są klasyczne teorie organicystyczne, które ujmowały państwo jako żywy organizm. Drugim wymiarem biopolityki, niezwykle istotnym dla analizy reżimów totalitarnych, jest teza Giorgio Agambena o redukcji człowieka do „nagiego życia” i uczynienia z niego centrum strategii politycznych (Agamben, 2008a, s. 20). Ostatnim jest natomiast sformułowana przez Michela Foucaulta teza o transformacji biopolityki przednowoczesnej w biopolitykę nowoczesną, czyli taką, która za cel stawia sobie administrowanie człowiekiem (zob. Foucault, 1998). Każda z interpretacji umożliwi pokazanie zupełnie innego obszaru oddziaływań. Teorie organicystyczne będą stanowiły uzasadnienie segregacji rasowej, biopolityka nowoczesna odnosić się będzie do korekty ludności (m.in. programów prozdrowotnych, kontroli rozrodczości), natomiast agambenowskie rozumienie biopolityki odwoływać się będzie do najokrutniejszych praktyk tanatopolitycznych – eksterminacji i obozów zagłady.

Nazistowska biopolityka rasowa

Biopolityka nazistowska opierała się na biologicznym pojęciu narodu i państwa. „Żywy organizm”⁴ państwowy, zdaniem przedstawicieli teorii organicystycznych, był formą pierwotną, a zatem poprzedzającą zarówno jednostki, jak i inne zbiorowości. Takie ujęcie państwa stworzyło podwaliny dla sformułowania idei niemieckiego nacjonalizmu. Uzasadnieniem naukowym rasowego charakteru walki narodów były zaś prace Friedricha Ratzela. Niemiecki geograf uzasadniał zdobywanie przez większe narody „przestrzeni życiowej” (*Lebensraum*) prawem natury (Musiał, 2012, s. 30). Taką formę ekspansji określał Ratzel jako akt „geograficznej sprawiedliwości” (Potulski, 2011, s. 165). W Republice Weimarskiej koncepcję poszerzenia granic poprzez włączenie

⁴Naród od czasów Kjellena opisywany był jako „ponadjednostkowa istota żywa”, która w naturalnej formie, wyrażała swoją „indywidualność etniczną” (Lemke, 2010, s. 17).

do Rzeszy terenów wschodnich sformułował Gustav Stresemann⁵. Hitler po objęciu władzy w 1933 roku skrytykował tę koncepcję jako zbyt minimalistyczną (Musiał, 2012, s. 33). Naród niemiecki – zdaniem Hitlera – potrzebował *lebensraumu* nie tylko na wschodzie, ale także na zachodzie Europy. Potrzebę poszerzenia terytoriów wzmacniała także chęć utworzenia *Mittleurop*y pracującej na rzecz niemieckiej „gospodarki wielkiej przestrzeni” (*Grossraumwirtschaft*). Takie rozumienie państwa i narodu oraz ich celów najlepiej oddaje wielokrotne użycie w *Mein Kampf* metafory „ciała narodu” (*Volkskörper*). Zdaniem Adolfa Hitlera:

To nie państwo ma służyć ludziom, ale ludzie mają oddawać cześć autorytetowi państwa, który przybiera ostatecznie formę ducha biurokracji. [...] Dopiero kiedy naród jest zdrowy we wszystkich częściach, na ciele i duszy, wtedy radość z przynależności do niego może wzrosnąć do tego wzniosłego uczucia, które my nazywamy dumą narodową. (Hitler, 1992, s. 153–155)

Tak sformułowane cele pokazują, że zdaniem nazistów naród był ważniejszy od jednostek, a zatem „życie narodu” było ważniejsze od życia ludzi. Nacjonalizm niemiecki opierał się zatem na biologizacji życia politycznego. Sam Hitler w podręczniku *Rassenhygiene* został nazwany przez Fritza Lenza „wielkim niemieckim medykiem” (Esposito, 2015, s. 127) mogącym uleczyć ciało niemieckie. Rudolf Hess określał z kolei narodowy socjalizm jako biologię stosowaną (Esposito, 2015, s. 127). Ujęcie polityki przez pryzmat nauk medycznych i nauk biologicznych stworzyło podwaliny pod nazistowską politykę rasową, jak również stanowiło usprawiedliwienie Zagłady (Pospieszyl, 2019, s. 303).

Koncepcja życia jako przedmiotu polityki, a państwa jako „ciała narodu”, dla narodowych socjalistów była pretekstem do ustanowienia wspólnoty rządzonej autorytarnie i homogenicznej rasowo (Lemke, 2010, s. 18). Przekonanie o „biologicznie dziedziczonej jakości”⁶ jednostek stało się zatem dla nazistów podłożem dla uzasadnienia eliminacji ludzi, którzy dla owego „ciała narodu” byli synonimem choroby. Podniesienie „zdolności życiowej” narodu niemieckiego musiało zatem oznaczać zastosowanie zarówno mechanizmów segregacyjnych, jak i eugenicznych. Jako pierwsi ofiarami biopolitycznych praktyk nazistów padli chorzy psychicznie oraz obciążeni chorobami genetycznymi. Następnie, w myśl antropologii rasowej, narodowi socjaliści zaczęli stosować praktyki eugeniczne na przedstawicielach „gorszych” narodów, m.in. Żydach, Cyganach czy Słowianach.

⁵ Gustav Stresemann był kanclerzem i ministrem spraw zagranicznych w Republice Weimarskiej. Pomimo swoich poglądów o konieczności poszerzenia granic Rzeszy na wschód, z Europą Zachodnią utrzymywał bardzo dobre stosunki, za co został nawet w 1926 roku uhonorowany Pokojową Nagrodą Nobla.

⁶ O możliwości społecznego urzeczywistnienia planu zachowania „pozytywnych” cech dziedzicznych pisał m.in. znany higienista rasy Otmar Freiherr von Verschuer.

Nurt eugeniki sformułowany przez niemieckich narodowych socjalistów opierał się zatem na dwóch filarach: rasizmie i skrajnym nacjonalizmie. Nazistowska inżynieria społeczna rozpoczęła się jednak nie od brutalnych morderstw rasowych, a od tzw. eugeniki pozytywnej⁷. Jej celem było promowanie gloryfikowanej przez Adolfa Hitlera rasy aryjskiej (Madajczyk, 2017, ss. 222–223)⁸ opisanej w *Mein Kampf* jako ta, która „opanowuje inne narody i jest faworyzowana przez wielką liczbę ludzi niższego rzędu” (Hitler, wyd. 1992, s. 122). Naziści nie poprzestali jednak na eugenicę pozytywną i na szeroką skalę zastosowali także praktyki eugeniki negatywnej, czyli w swej skrajnej formie również eksterminację przedstawicieli „niższych ras”.

W kontekście nazistowskiej eugeniki pozytywnej kluczowym momentem było utworzenie organizacji Lebensborn e.V. Powołana przez Heinricha Himmlera organizacja „źródło życia”, miała doprowadzić do „odnowienia krwi niemieckiej” i „hodowli nordyckiej rasy nadludzi”, w oparciu o związki esesmanów i niezamężnych kobiet. Do roku 1939, w ramach Lebensborn urodziło się około 8 tysięcy takich dzieci (Madajczyk, 2017, s. 240).

Unormowania prawne określające zakres i charakter nazistowskiej biopolityki, przejawiającej się głównie w praktykach eugeniki negatywnej, zaczęły się pojawiać od 1933 roku. 14 lipca uchwalono ustawę *Gesetz zur Verhütung erbkranken Nachwuchses*, która to nakazywała sterylizację osób dotkniętych ciężkimi wadami wrodzonymi⁹. Jednocześnie naziści zadbali o przeprowadzenie kampanii propagandowej, która miała zwiększyć poparcie społeczne dla tego rodzaju praktyk (Musielak, 2008, s. 172–174). Liczbę wysterylizowanych w związku z tą ustawą szacuje się na 350–400 tys. (s. 188). Kolejnym krokiem do nazistowskiej kontroli populacji była ustawa zezwalająca na adopcję dzieci jedynie czystych rasowo (*Gesetz gegen Mißbräuche bei der Eheschließung und der Annahme an Kindes Statt*) (Musielak, 2008, s. 180).

Następnie praktykom eugenicznym poddano także przestępców, którzy zdaniem ówczesnej biologii kryminalnej przekazywali „zepsute” geny. Szczególnie z genetycznym uwarunkowaniem zachowań przestępczych łączeni byli Cyganie. Stojący na czele utworzonego w 1936 roku Instytutu Higieny Rasowej doktor Robert Ritter wraz z asy-

⁷ „Eugenika pozytywna” w III Rzeszy polegała m.in. na wspieraniu przyrostu naturalnego pożądanego części społeczeństwa, jak również asymilacji jednostek niebędących pochodzenia germańskiego, ale mogących „ulepszyć” bazę genetyczną narodu niemieckiego.

⁸ Piotr Madajczyk wskazuje, że problemem ideologii rasistowskiej nazistów był brak jasno sprecyzowanej definicji rasy aryjskiej. Wobec tego posługiwano się kranioometrią, czyli pomiarami kości mózgowcowej, co pozwalało określić portret antropologiczny. Pod koniec wojny sprawdzano również, czy można określić zróżnicowanie rasowe za pomocą konfliktu serologicznego.

⁹ Głównym argumentem nazistów w tym przypadku nie była rasa, a kwestie ekonomiczne: w 1931 roku wyliczono bowiem, że każdy pacjent psychiatryczny kosztuje 3,45 marki dziennie, co dawało sumę 185 milionów marek rocznie.

stentką Ewą Justin uważali Romów za aspołecznych i niezdolnych do integracji z narodem niemieckim (Krzyżanowski, 2017, s. 11–32). Kwestią cygańską zajął się także zarządzany przez Heinricha Himmlera Urząd Policji Kryminalnej Rzeszy. Zlecił on przeprowadzenie analiz krwi, a także kształtu i fizjologii oka w celu ustalenia pochodzenia etnicznego. Lech Mróz podaje, że ofiarami nazistowskiego reżimu padło co najmniej 350 tys. Romów i Sinti (Mróz, 2002, s. 30–31).

Praktykom eugenicznym poddani zostali także homoseksualiści. Zakwalifikowani zostali oni przez reżim nazistowski do kategorii nierządu (*Unzucht*) (Madajczyk, 2017, s. 227). Osoby homoseksualne stanowiły zagrożenie, ponieważ uważano, że mogą szereg „zepsucie” wśród „zdrowego” narodu (Müller, 2003, s. 31). Jako podstawę prawną do dyskryminacji homoseksualistów wskazywano art. 175 kodeksu karnego z 1871 roku, który mówił: „Nierząd przeciwny naturze, popełniony przez osoby płci męskiej pomiędzy sobą albo przez ludzi ze zwierzętami, ulegnie karze więzienia; można także orzec utratę praw czci obywatelskiej” (KKRzN, 1871).

Radykalizacja nazistowskiej biopolityki nastąpiła wraz z wybuchem II wojny światowej. Wówczas nurt eugeniki negatywnej ewoluował z praktyk segregacyjnych do eutanazji, eksperymentów medycznych oraz ostatecznie do eksterminacji. Donald J. Dietrich zajmujący się badaniem niemieckiego prawodawstwa dotyczącego eugeniki pisał:

Program eutanazji był w gruncie rzeczy logicznym rozszerzeniem praw sterylizacyjnych. Kiedy już ustanowi się hierarchię ludzkich istnień i wyłączy podludzi z rozmnażania się, następnym logicznym krokiem będzie wyłączenie ich również z życia, a w wypadku Żydów – traktowanie jak nieprzydatnego lub chorego bydła. (Zaremba Bielawski, 2011, s. 123)

Programy eutanazji rozpoczęto w III Rzeszy od uśmiercania dzieci z wadami wrodzonymi. Następnym krokiem było jednak rozszerzenie tych praktyk na osoby dorosłe z zaburzeniami psychicznymi w ramach akcji T4¹⁰. Podobnie jak w przypadku tej akcji, tak i w następnych tanatopolitycznych działaniach podejmowanych przez nazistowski reżim, ogromną rolę odgrywali lekarze. Zgodnie z instrukcją szefa Działu Eutanazji Kancelarii Rzeszy Viktora Bracka to właśnie medycy odpowiadali za projekt 14f13, czyli eutanazję więźniów wojennych, jak również za tzw. *Therapia magna augschwitzciense*. W rękach lekarzy znalazły się zatem szerokie uprawnienia w ramach niemieckiej maszyny śmierci. Przeprowadzali oni wstępną selekcję przy wejściu do obozu, rozpoczynali proces zagazowywania, wystawiali deklaracje zgonu czy też odpowiadali za kremację zwłok (Esposito, 2015, s. 130).

Nazistowscy lekarze organizowali i przeprowadzali także eksperymenty medyczne na ludziach. Miały one dwojaki charakter. Jedne zmierzały do poprawy stanu zdrowia „lepiej tkanki narodu niemieckiego”, a drugie do łatwiejszego „oczyszczania” ciała

¹⁰ Program T4 to rozpoczęta w 1939 roku akcja przymusowej eutanazji osób psychicznie chorych. W ramach akcji decyzję o uśmiercaniu chorego podejmowało grono trzech specjalistów – lekarzy. Szacuje się, że w ramach akcji T4 eutanazji poddano około 70 tysięcy chorych.

narodu z osób, które dlań były synonimem choroby. Wobec „wartościowych” obywateli ograniczono stosowanie pestycydów, tytoniu, azbestu, jak również zachęcano ich do zdrowej diety wegetariańskiej (Esposito, 2015, s. 131). Wszystkie te działania miały zmniejszyć liczbę zachorowań na nowotwory oraz inne choroby. Osoby drugiej kategorii okazały się dla ówczesnej medycyny niemieckiej jedynie obiektem eksperymentów. Jedną z substancji którą testowano na więźniach obozu Auschwitz był fenol, który wstrzykiwano więźniom wprost do komory serca w celu zadania szybkiej śmierci. Na więźniach testowano także między innymi szczepionkę przeciwko durowi wysypkowemu. W tym celu nazistowscy medycy sztucznie zakażali dudem płamistym więźniów obozu (Skorut, 2011, s. 531). Doktor Josef Mengele, który prowadził badania na temat bliźniactwa, swoje doświadczenia rozpoczął od testów na dzieciach cygańskich. Długie i wyczerpujące eksperymenty kończyły się w przypadku „badań” Mengele zadaniem dzieciom śmierci (Skorut, 2011, s. 531). Celem lekarzy w III Rzeszy nie było bowiem zdrowie jednostek ją zamieszkujących, a zdrowie „ciała narodu”. W tym kontekście antysemityzm i inne formy przestały jawić się jako kwestie światopoglądowe, a przyjęły formę wyższej konieczności utrzymania czystości i bezpieczeństwa.

Ostatnim etapem nazistowskiej biopolityki była masowa eksterminacja. Ludobójstwo jest najbardziej radykalnym działaniem inżynierii społecznej wpisującym się w nurt działań tanatopolitycznych. Zygmunt Bauman w swojej narracji porównał mechanizm politycznej eksterminacji do ogrodnika, który jako symbol władzy scentralizowanej wyrywa chwasty w ogrodzie, tak aby ów ogród pozostał bez „niezdrowej tkanki” (Madajczyk, 2017, s. 262). Takim działaniem dla narodowych socjalistów było zorganizowanie obozów koncentracyjnych i dokonywanie w nich morderstw na masową skalę. Ten wymiar okrucieństwa dla wielu badaczy stał się symbolem zniewolenia i całkowitej biologizacji polityki. Dla Ervinga Goffmana (2011) owe obozy koncentracyjne były szczególnym przykładem instytucji totalnych¹¹, a dla Giorgio Agambena stanowiły paradygmat nowoczesności. Wskazywał on, że obóz jest miejscem wyjątku, przestrzenią, w której zawieszono zostaje prawo, a mieszkańcy zamieniają się w „nagie życie” (2008b, s. 234–235). W obozach zagłady w czasie II wojny światowej zginęło kilka milionów ludzi właśnie dlatego, że odebrano im ich człowieczeństwo.

Realizowana przez Adolfa Hitlera tanatopolityka, była więc zwieńczeniem działań biopolitycznych, zmierzających do zachowania „czystości rasy” i „zdrowia narodu”. Wszelkie praktyki zastosowane przez narodowych socjalistów były realizacją koncepcji biologii państwa. Realizacja celów Hitlera odbywała się stopniowo – od segregacji, poprzez eugenikę oraz eutanazję, aż do całkowitej eksterminacji „podludzi”. Przywódcom

¹¹ „Miejsce pobytu i pracy znacznej liczby osób znajdujących się w podobnej sytuacji, odciętych na jakiś czas od reszty społeczeństwa i prowadzących sformalizowany tryb życia” (Goffman, 2011).

III Rzeszy udało się przeprowadzić stopniowo proces dehumanizacji i mordowania, ponieważ skutecznie wytworzyli w ludziach przekonanie o wyższości rasy aryjskiej oraz zatarli granice pomiędzy tym, co biologiczne a tym, co polityczne.

„Nowy człowiek” sowiecki

Radzieccy ideolodzy, podobnie jak w reżimie narodowosocjalistycznym, wykorzystywali biologię i technologię do udoskonalania człowieka. Bazą teoretyczną dla stalinowskiej koncepcji ulepszania człowieka była antropologia marksistowska. Owa teoria neguje niezmienną naturę ludzką, a zatem stanowi podstawę ideową dla konstruktoryzmu społecznego. W XX-wiecznej Rosji wielu naukowców pochyliło się nad problemem „jakości” człowieka, bazując na różnorodnych odłamach nauk przyrodniczych¹². To właśnie splot owych dziedzin wiedzy z polityką stworzył podwaliny dla radzieckiej teorii biopolitycznej.

Najłagodniejszą formą radzieckiej ingerencji w człowieczeństwo było kształtowanie idealnego ciała dla idealnego człowieka (Blecharczyk, 2016). Propagowanie wzorców ciała „nowego człowieka” odbywało się z użyciem różnorodnych oddziaływań kulturowych. Człowiek wraz z jego wszystkimi predykatami podporządkowany miał zostać społeczeństwu socjalistycznemu. Z tego powodu dla władz sowieckich tak istotne było zarządzanie ciałem, seksualnością oraz rodziną. Dodatkowo kontrola rozrodczości dałaby możliwość skuteczniejszej realizacji wielkich radzieckich przedsięwzięć politycznych. Aleksandr Sieriebrowski w artykule pt. *Ludzka genetyka i eugenika w społeczeństwie socjalistycznym* proponował masową akcję zapładniania kobiet przy wykorzystaniu metod stosowanych w hodowli bydła czy koni (Ings, 2017, s. 166). Tym samym – jego zdaniem – mężczyźni byłiby zdolni do spłodzenia około 1000 dzieci, co doprowadziło by do „realizacji planu pięcioletniego w dwa i pół roku” (Ings, 2017, s. 166). Realizacja komunistycznych planów polityczno-ekonomicznych stała się zatem skutecznym pretekstem dla zastosowania na masową skalę różnorodnych technik inżynierii społecznej.

Biopolityka w Związku Radzieckim opierała się więc na idei „nowego człowieka”. O ile w III Rzeszy praktyki biopolityczne służyły „oczyszczeniu” narodu niemieckiego z ludzi doń nienależących, o tyle w ZSRR celem owego podporządkowania biologii interesom politycznym było udoskonalenie samych Rosjan. O koncepcji radzieckiego *Übermenscha* pisał m.in. Lew Trocki, który w roku 1922 stwierdził:

Życie, nawet czysto fizjologiczne życie, stanie się kolektywnym eksperymentem. Ludzkość, skostniały gatunek *Homo sapiens*, znów będzie podlegała radykalnej rekonstrukcji

¹² Za przykład może posłużyć chemik Władimir Wiernadski, który zestawiał ze sobą przekształcenia zachodzące na Ziemi z przekształceniami człowieka, jak również Aleksiej Gastiew, który człowieka przedstawiał jako maszynę posiadającą silnik, sprężyny czy regulatory. Ów inżynier stworzył pojęcie biomechaniki.

[...] Człowiek postawi przed sobą cel [...] wznieść się na nowy poziom – by stworzyć wyższy typ socjobiologiczny lub – jak kto woli – nadczłowieka [Übermensch]. (Ings, 2017, s. 415)

Aby koncepcja radzieckiego nadczłowieka mogła się ziścić, konieczne było prowadzenie własnych badań nad eugeniką. W odróżnieniu od eugeników III Rzeszy w ZSRR panował sceptycyzm w odniesieniu do tzw. eugeniki negatywnej, czyli segregacji czy sterylizacji. Naukowcy amerykańscy, niemieccy i skandynawscy widzieli w takich praktykach lek na „choroby społeczne”, zaś radzieccy ograniczali się do promocji selektywnego rozmnażania czy wspierania dzieci nieobciążanych żadnymi wadami genetycznymi (Krementsov, 2011, s. 61–92). W oparciu o teorię Jean-Baptiste de Lamarcka mówiącą o zmienności gatunku, wynikającej z postępowania w ciągu życia (Lamarck, 1960), eugenicy radzieccy uważali, że społeczna i biologiczna jakość życia ma wpływ na rozwój jednostki. Tym samym uznano, że grupą społeczną, która powinna przekazywać geny potomstwu, jest inteligencja. To ona bowiem poprzez swoje osiągnięcia ulepszała materiał genetyczny dla przyszłych pokoleń.

Problemem, jaki napotkało środowisko radzieckich eugeników, był jednak Józef Stalin. W przeciwieństwie do Hitlera nie wspierał on badań nad eugeniką, którą uważał za „naukę burżuazyjną”. Z tego powodu w roku 1930 zlikwidowane zostało Rosyjskie Towarzystwo Eugeniczne i wydawane przez nie czasopismo. Przykładem ataku władz radzieckich na środowisko genetyków i eugeników była sprawa Nikołaja Kolcowa, którego oskarżano o propagowanie teorii faszystowskich. Był on autorem słów:

Eugenicie przyświeca szczytny ideał, który także nadaje sens życiu i jest wart najwyższych poświęceń: stworzenie – poprzez świadomą pracę wielu pokoleń – ludzkiej istoty wyższego typu, wszechmocnego władcy przyrody i twórcy życia. Eugenika to religia przyszłości, która czeka na swoich proroków. (Ings, 2017, s. 155)

Sama nauka w ZSRR stała się praktycznym narzędziem służącym realizacji założeń ideologii marksistowskiej. Prowadzona w latach 30. stalinizacja nauk przyrodniczych doprowadziła do tego, że przestały one wyjaśniać historię świata organicznego, a w zamian stały się „twórczym, skutecznym środkiem systematycznego opanowania żywej przyrody, uczynienia z niej narzędzia służącego praktycznym potrzebom” (Łysenko, 1950, s. 37). Teorie Trofima Łysenki zostały uznane za oficjalną naukę w ZSRR. Uważał on, że przy odpowiedniej kontroli i modyfikacji można przekształcić jeden gatunek w inny – tym samym odrzucone zostały zarówno teorie Darwina, jak i Mendla. Oficjalna instytucjonalizacja łysenkowskiej biologii i genetyki nastąpiła wraz z wygłoszeniem i opublikowaniem *Sytuacji w nauce biologicznej* podczas konferencji zorganizowanej przez Leninowską Wszechwładzę Ludową (Bardziński, 2013, s. 65). Łysenko uważał także, że jakość roślin zależy od ich uprawy, a zatem o jakości człowieka będzie świadczyło jego ukształtowanie przez społeczeństwo. Bazując na takich założeniach teoretycznych, ów biolog promował postawę wychowania nowego, lepszego człowieka (Bardziński, 2013, s. 66).

Praktyczne implikacje łysenkowskich teorii służących wychowaniu nowego człowieka możemy w ZSRR zaobserwować w wielu obszarach – począwszy od polityki demograficznej i edukacyjnej, poprzez naukowe i pseudonaukowe eksperymenty, aż po system obozów pracy przymusowej – GULAG. Polityka demograficzna zakładała, że grupy wspólnotowe można w dowolny sposób łączyć bądź dzielić (Troebst, 2012, s. 242–243). Tym samym Stalin wykorzystywał etnopolitykę do indygenizacji (ulokowania), aby uzyskać dla narodu sowieckiego wymierne korzyści. Analogicznym celom przeznaczone były przesiedlenia i przymusowe asymilacje. Skoro bowiem na kształtowanie człowieka ma wpływ całokształt środowiska zewnętrznego, logiczna stała się państwowa kontrola nad narodami, grupami etnicznymi czy grupami społecznymi.

Drugim ważnym elementem zmierzającym do ukształtowania nowego człowieka były pseudonaukowe eksperymenty mające usprawnić techniki eugeniki pozytywnej. Nowy człowiek radziecki miał zostać ukształtowany za pomocą metod sztucznego zapłodnienia i zorganizowanej przez państwo psychologicznej transformacji. Jedną z najbardziej spektakularnych radzieckich prób uzyskania empirycznej wiedzy na temat praw rządzących dziedzicznością gatunkową był tzw. projekt hybrydyzacji ludzi i małp za pomocą sztucznego zapłodnienia (Bardziński, 2013, s. 70). Projekt doktora Iwanowa zakładał dwa główne elementy – zapłodnienie szympansic ludzkim nasieniem oraz zapłodnienie kobiet nasieniem szympansov. Skrzyżowanie człowieka z małpą było jedynie pewnym nieudanym eksperymentem, jednakże sam fakt poszukiwania genetycznej krzyżówki, która przyniosłaby państwu radzieckiemu korzyści w postaci istoty silniejszej niż przeciętny człowiek jest projektem biopolitycznym bardzo wątpliwym etycznie.

Szczególną formą radzieckiego terroru, podobnie jak w reżimie narodowosocjalistycznym, były obozy koncentracyjne. Owo biopolityczne miejsce odosobnienia i dehumanizacji zostało na grunt sowiecki przeniesione jeszcze przez Włodzimierza Lenina. W sierpniu 1918 roku zlecił on osadzenie w obozie koncentracyjnym buntujących się chłopów guberni penzeńskiej, popów i białogwardyjskich oficerów (Kalbarczyk, 2009, s. 13–14). Celem systemu łagrów stało się przyuczanie więźniów do pracy i wychowywanie jako twórczych i skutecznych robotników. W roku 1929 władze ZSRS przyjęły *Regulację o sowieckich obozach pracy*, zgodnie z którą skazani na karę powyżej 3 lat pozbawienia wolności mieli być wysyłani do łagrów, by tam „budować dzieło komunizmu”. Tu uwidacznia się drugi element biopolitycznego wymiaru obozów sowieckich. O ile w III Rzeszy obozy były głównie elementem eugeniki negatywnej, o tyle w ZSRS oraz w ZSRR miały na celu „usprawnić” budowę państwa komunistycznego, poprzez „naprawę ludzi” oraz samoutrzymywanie się skazanych.

Za czasów Józefa Stalina system obozowy rozrastał się w bardzo szybkim tempie. Cele ekonomiczne polegające na budowie państwa komunistycznego zostały niejako przykryte przez akcje „obrony społecznej”. Na początku lat 30. rozpoczęła się czystka skierowana przeciwko ludziom niedopasowanym do tworzonego porządku społecznego. NKWD mogło zawieszać dowolne prawa obywatelom sowieckim, powołując się

na dobro państwa (Naimark, 2020, s. 99). Tym samym, podobnie jak w przypadku III Rzeszy, powstał katalog „ludzi aspołecznych”, którzy zostali wypchnięci poza margines społeczeństwa. „Szkodnikami społecznymi” w stalinowskiej Rosji nazywano m.in. kulaków, nędzarzy, duchownych, bezdomnych czy prostytutki (Naimark, 2020, s. 99). Represyjny system Stalina doprowadził w konsekwencji w latach 30. do zesłania do łagrów ponad 2 milionów kulaków, z czego setki tysięcy zmarło z głodu, chorób i skrajnego ubóstwa (Naimark, 2020, s. 102).

Reżim sowiecki, choć postawił sobie inne cele niż narodowosocjalistyczny, to stosował podobne metody ich realizacji. Idea „nowego człowieka” jako projektu biopolitycznego stanowiła w ZSRR usprawiedliwienie dla terroru oraz eksterminacji ludzi. Nauki przyrodnicze podporządkowane władzom reżimu wzmagaly poczucie realności koncepcji ulepszenia człowieka poprzez odpowiednie korekty. Tym samym biologizacja polityki stworzona w oparciu o założenia antropologii marksistowskiej miała przynieść wymierne korzyści państwu. Podobnie jak w III Rzeszy, wprowadzono katalog „szkodników”, którzy podlegać mieli korekcie bądź eksterminacji dlatego, że przeszkadzali w budowie wyimaginowanej utopii komunistycznej. Reżim sowiecki pokazuje, jak niebezpieczne jest zawłaszczenie przez państwo nauki, jak również, do czego mogą prowadzić zgubne idee „ulepszania człowieka”¹³.

Projekty polityczne kosztem życia w ChRL

Teoretyczne podstawy chińskich procesów kontroli i regulacji społeczeństwa, podobnie jak w przypadku reżimu sowieckiego, bazowały na teoriach marksistowskich. Mao Zedong uważał, że problemy państwa wynikają z antagonistycznego nastawienia klasy burżuazyjnej i robotników, a zatem aby uzdrowić państwo, należało reedukować bądź eksterminować przeszkadzające w rewolucji socjalistycznej klasy „wyzyskujące” (Zedong, 1959). Mao Zedong, aby osiągnąć założony ideał państwa socjalistycznego, musiał ukształtować człowieka „właściwie myślącego”, wykorzystując różne praktyki inżynierii społecznej, jak i bardziej radykalne oddziaływania tanatopolityczne. Ponadto ów projekt nowoczesnego – także w sferze infrastrukturalnej – kraju opartego na ustroju komunistycznym był uzasadnieniem dla „poświęcania” życia ludności. Wielkie projekty budowlane i polityczne Mao przedkładał nad życie jednostek, tym samym doprowadzając do humanitarnej katastrofy. Należy jednak zwrócić uwagę na podstawową różnicę w myśleniu Mao Zedonga i Stalina czy Hitlera. Przywódca ZSRR i III Rzeszy

¹³ Idee ulepszenia człowieka sprzężone z oddziaływaniami biopolitycznymi są niezwykle poważnym i aktualnym problemem. Wraz z rozwojem biotechnologii, nanotechnologii i medycyny, zwiększa się bowiem katalog potencjalnych oddziaływań biowładzy, a zatem możliwości „korekcji” człowieka. W XXI wieku owo ulepszanie człowieka ma bezpośredni związek z ideą transhumanizmu (zob. Sandel, 2020; Fukuyama, 2004).

wykorzystywali życie dla „uszlachetniania” narodu, zaś Mao Zedong dla ulepszenia państwa.

Jednym z podstawowych zadań biopolitycznych, jakie postawił sobie Mao Zedong, była kontrola rozrodczości i populacji. Początkowo przewodniczący ChRL był zdania, że posiadanie przez państwo dużej liczby ludności jest rzeczą dobrą. Odrzucał tym samym malthusiańskie¹⁴ teorie o tym, że nie da się powiększać produkcji rolnej tak szybko, jak rośnie zaludnienie (Færøvik, 2018, s. 115). Mao wyznawał teorię odwrotną. Uważał on bowiem, że wzrost produkcji i zamożności wiąże się ze wzrostem ludności, a zatem im więcej rąk do pracy, tym więcej żywności i innych dóbr państwo jest w stanie wyprodukować (Tomala, 2000, s. 179–180). To pronatalistyczne nastawienie spowodowało bardzo szybki przyrost ludności w Chinach. Od roku 1949 do lat osiemdziesiątych XX wieku populacja ChRL wzrosła z 500 milionów do 1 miliarda (Tomala, 2000, s. 178). Tak szybki przyrost ludności, skorelowany z porażką Wielkiego Skoku Naprzód oraz bombą demograficzną po „rewolucji kulturalnej”, zmusił Mao Zedonga do korekty działań w obszarze polityki demograficznej. W roku 1971 Rada Państwa wydała dyrektywę nr 51, w której pojawił się cytat z Mao: „Nie wolno tolerować tego, by anarchia zwyciężyła w dziedzinie ludzkiego rozmnażania się. Dlatego należy wprowadzić planowanie urodzeń” (Tomala, 2000, s. 182). W praktyce kontrola urodzeń polegała na zachęcaniu do późnego wchodzenia w związki małżeńskie i posiadania małej liczby potomstwa, tym samym ograniczono wolność tworzenia rodziny, aby zapewnić pożądane przez państwo efekty.

Bardziej brutalnym przykładem prymu, jaki w ChRL wiodło państwo nad życiem, był stosunek Mao Zedonga do śmierci. 9 grudnia 1958 roku przewodniczący ChRL powiedział kierownictwu Komunistycznej Partii Chin, że „śmierć bywa korzystna, bo zwłokami można użyźnić ziemię” (Chang i Halliday, 2007, s. 438), a na zjeździe partii 17 maja 1958 roku w odniesieniu do ogólnoswiatowej rewolucji zadeklarował, że: „Co najwyżej zginie trochę ludzi [...]. Śmierć połowy ludności – to już zdarzyło się w historii Chin kilka razy [...]. Najlepiej jeśli przeżyje połowa, trochę gorzej, jeśli jedna trzecia [...].” (Chang i Halliday, 2007, s. 438).

W podobnym tonie Mao wypowiadał się o wielkich projektach politycznych i budowlanych. Przygotowując się do Wielkiego Skoku Naprzód, a zatem do zwiększonej produkcji stali czy budowy wielkich obiektów hydrotechnicznych, Mao stwierdził, że: „Przy takiej pracy, podczas realizacji tych wszystkich projektów, niewykluczone, że umrze połowa Chińczyków. Jeśli nie połowa, to jedna trzecia lub jedna dziesiąta – czyli pięćdziesiąt milionów” (Chang i Halliday, 2007, s. 438).

¹⁴ Thomas Malthus jest uważany za jednego z twórców teorii biopolitycznych. Badał on związki zachodzące pomiędzy żywnością a populacją. Na podstawie obserwacji zauważył, że produkcja żywności ma tendencję do zwiększania się arytmetycznie, natomiast populacja wykazuje tendencję do naturalnego zwiększania się z (wyższą) szybkością geometryczną.

Według szacunków śmierć w wyniku czteroletniej polityki Wielkiego Skoku poniosło od 10 do nawet 38 milionów ludzi¹⁵. Projekt polityczny Mao Zedonga doprowadził więc do największej klęski głodu w historii ludzkości. Justin Wintle (2002) podawał, że niedobory żywności były na tyle duże, że w niektórych regionach nawet szczury umierały z głodu. Założenia dotyczące rozwoju państwa poprzez drastyczne wzrosty produkcji oraz handel zbożem w okresie głodu doprowadził więc do humanitarnej katastrofy. Ludzie, którzy ponieśli śmierć w wyniku Wielkiego Skoku, byli w oczach przewodniczącego Mao mniej znaczący niż wskaźniki produkcyjne. Można zatem przyjąć, że w imię projektu politycznego dokonano dehumanizacji ludzi i uczyniono z nich „nagie życie”.

Podobnie jak w reżimie sowieckim i nazistowskim, tak i w Chińskiej Republice Ludowej szczególną formą biopolitycznego terroru były obozy. Mao Zedong organizując chińskie obozy pracy, wzorował się na sowieckich łagrach. Idea, jaka przyświecała twórcom chińskich obozów, także była analogiczna. Projekt obozowy polegał na tym, aby poprzez pracę oraz ciągłą indoktrynację przemienić zesłańców w „nowych ludzi”. Całą reformę nazwano *laodong gaizao*, czyli „reformacja przez pracę” (Færøvik, 2018, s. 123). O tym, że więźniowie w obozach odbywają karę, miały także przypominać nieludzkie warunki: brak jedzenia, brak higieny oraz intymności. Do obozów w Chińskiej Republice Ludowej trafiały miliony ludzi, którzy zostali zdehumanizowani, a następnie poświęceni dla politycznych idei realizowanych przez Komunistyczną Partię Chin.

Reżim Mao Zedonga w dużej mierze korzystał z wzorów radzieckich. W obu przypadkach realizowano założenia tej samej ideologii, wzbogaconej jedynie o pewne lokalne elementy. Przewodniczący ChRL poprzez dehumanizację ludzi oraz uczynienie z nich trybików mających napędzić maszynę państwową, dopuścił się największego w historii XX wieku ludobójstwa. Szacuje się, że w wyniku (bio)polityki prowadzonej przez Mao Zedonga śmierć poniosło nawet 70 milionów ludzi.

Podsumowanie

Próbując odnaleźć analogie pomiędzy opisywanymi w pracy reżimami, należy wskazać trzy podstawowe płaszczyzny analityczne: założenia ideologiczne, cele praktyk biopolitycznych oraz ich zakres i charakter. Porównując korzenie ideologiczne biopolitycznego terroru w poszczególnych państwach, można wyróżnić dwa główne nurty. Reżimy komunistyczne (ZSRR i ChRL) bazowały na założeniach ideologii marksistowskiej, która uznawała konstruktywistyczne ujęcie ludzkiej biologii, a zatem takie, które stwierdza, że człowieka można kształtować za pomocą oddziaływań ekonomicznych

¹⁵ Oficjalne dane mogły zostać zniekształcone, ponieważ lokalni urzędnicy składający „przesadne raporty o śmierci” byli za to karani. Liczba zgonów może być w rzeczywistości znacznie większa.

czy kulturowych. W reżimie narodowosocjalistycznym podstawę ideologiczną stanowiły natomiast teorie rasistowskie. Owo rozróżnienie oznacza, że cele zastosowania praktyk biopolitycznych także będą rozbieżne.

W kontekście celów poszczególnych reżimów należy wskazać, iż punktem wspólnym dla wszystkich państw było „ulepszanie”. W tym miejscu jednak uwidacznia się także podstawowa różnica pomiędzy nimi – dla III Rzeszy i ZSRR to „ulepszenie” odnosić się miało do narodu, natomiast w ChRL – do państwa. Ten pozornie niewielki szczegół miał jednak ogromny wpływ na charakter stosowanych przez władzę reżimów praktyk biopolitycznych. W III Rzeszy i ZSRR należało pozbyć się bądź reedukować „chorą tkankę” narodu. W ChRL pod rządami Mao Zedonga biopolityczny terror związany był natomiast z prowadzonymi na szeroką skalę pracami infrastrukturalnymi czy też projektami politycznymi. O ile więc w III Rzeszy i ZSRR „nagim życiem” uczyniono wybrane grupy społeczne, o tyle w ChRL owym „nagim życiem” byli de facto wszyscy obywatele.

Pomimo różnic w założeniach ideowych i celach reżimów, praktyki XX-wiecznych reżimów totalitarnych były bardzo podobne. W każdym z opisywanych państw budowano obozy koncentracyjne oraz obozy pracy. We wszystkich państwach realizowano tzw. biopolitykę populacji, czyli regulowało rozrodczość. W każdym z reżimów prowadzono także nieetyczne eksperymenty medyczne na ludziach. Ponadto należy zaznaczyć, że tym, co umożliwiło tego rodzaju działania zarówno w III Rzeszy, ZSRR, jak i ChRL, był opisywany przez Foucaulta splot władzy z wiedzą, a zatem podporządkowanie nauki dominującej ideologii politycznej. Potwierdzona została więc hipoteza, iż teorie biopolityczne (zarówno organicystyczne, jak i rasistowskie) zostały wykorzystane przez reżimy totalitarne XX wieku do usprawiedliwiania przemocy i terroru.

Analiza działań reżimów totalitarnych XX wieku pokazuje, jak niebezpieczny jest splot biologii z polityką oraz jak ważny jest prym życia nad polityką. Wszelkie zakusy władzy powinny więc być ograniczane przez ludzką biologię, która owo życie także obejmuje. Ważne jest, aby dostrzegać proces, który prowadzi do dehumanizacji ludzi i umieć go powstrzymać, aby nie powtórzyły się tragedie, do których doszło w XX wieku.

BIBLIOGRAFIA

1. Agamben, G. (2008a). *Co zostaje z Auschwitz?.* Wydawnictwo Sic!.
2. Agamben, G. (2008b). *Homo sacer – suwerenna władza i nagie życie.* Prószyński i S-ka.
3. Bardziński, F. (2013). The Concept of the 'New Soviet Man' As a Eugenic Project: Eugenics in Soviet Russia after World War II. *Ethics in Progress*, 1(4), 57–81. <https://doi.org/10.14746/eip.2013.1.5>
4. Blecharczyk, K. (2016). Ciało w służbie socjalizmu. Cieleśność i życie intymne w pierwszym dziesięcioleciu istnienia Związku Radzieckiego. *Tematy z Szewskiej*, 2(16), 108–119.
5. Chang, J., Halliday, J. (2007). *Mao.* Albatros.

6. Esposito, R. (2015). Nazizm i my. W: *Pojęcia polityczne. Wspólnota, immunizacja, biopolityka* (125–138). Universitas.
7. Færøvik, T. (2018). *Mao – cesarstwo cierpienia*. Prószyński i S-ka.
8. Foucault, M. (1998). *Nadzorować i karać: narodziny więzienia*, tłum. Tadeusz Komendant. Wydawnictwo Aletheia.
9. Foucault, M. (2000). *Historia seksualności: wola wiedzy*, tłum. B. Banasiak, T. Komendant, K. Matuszewski. Czytelnik.
10. Fukuyama, F. (2004). *Koniec człowieka. Konsekwencje rewolucji biotechnologicznej*, tłum. B. Pietrzyk. Wydawnictwo Znak.
11. Goffman, E. (2011). *Instytucje totalne*. Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
12. Hitler, A. (1992). *Mein Kampf*. Wydawnictwo Werset.
13. Ings, S. (2017). *Stalin i naukowcy*. Wydawnictwo Agora.
14. Kalbarczyk, S. (2009). GUŁag: niewolnictwo XX wieku. *Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej*, 4(99), 11–23.
15. KKRzN. (1871). Kodeks Karny Rzeszy Niemieckiej z dnia 15 maja 1871 roku z późniejszymi zmianami i uzupełnieniami po rok 1918 wraz z ustawą wprowadzącą do kodeksu karnego dla Związku Północnoniemieckiego (Rzeszy Niemieckiej) z dnia 31 maja 1870 roku, Przekład urzędowy Departamentu Sprawiedliwości Ministerstwa byłej dzielnicy Pruskiej, Poznań 1920.
16. Kremontsov, N. (2011). From “Beastly Philosophy” to Medical Genetics: Eugenics in Russia and the Soviet Union. *Annals of Science*, 1(68), 61–92. <https://doi.org/10.1080/00033790.2010.527162>
17. Krzyżanowski, P. (2017). Trzecia Rzesza wobec Romów i Sinti – w kręgu rasizmu i ludobójstwa. *Rocznik Polsko-Niemiecki*, 25(2), 11–32. <https://doi.org/10.35757/RPN.2017.25.14>
18. Lamarc, J.B. (1960). *Filozofia zoologii*. Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
19. Lemke, T. (2010). *Biopolityka*. Wydawnictwo Sic!.
20. Łysenko, T. (1950). *O sytuacji w biologii*. Instytut Wydawnictw Rolniczych.
21. Madajczyk, P. (2017). *Marzenie o narodzie doskonałym – między biopolityką a etnopolityką*. Instytut Studiów Politycznych PAN.
22. Moskal M. (2016). Ideologiczne implikacje praktyk konfesyjnych – filozofia polityki Michela Foucault w kontekście interpretacji anglosaskiej. *Zoon Politikon*, 7, 343–366.
23. Mróz, L. (2000). Niepamięć nie jest zapomnieniem. Cyganie-Romowie a Holocaust. *Przeгляд Socjologiczny*, 49(2), 89–114.
24. Musiał, S. (2012). Historyczne i ideologicznopolityczne źródła nazistowskiego Projektu „Neue Europa” i jego realizacja w Europie Środkowo-wschodniej. *Colloquium Wydziału Nauk Humanistycznych i Społecznych*, 3, 27–48.
25. Musielak, M. (2008). *Sterylizacja ludzi ze względów eugenicznych w Stanach Zjednoczonych, Niemczech i w Polsce (1899–1945)*. Wydawnictwo Poznańskie.
26. Müller, J. (2003). *Ausgrenzung der Homosexuellen aus der „Volksgemeinschaft“ – Die Verfolgung von Homosexuellen in Köln 1933–1945*. Duisburg Universität.
27. Naimark, N. (2020). *Ludobójstwa Stalina*. Instytut Pileckiego.
28. Pospiszyl, M. (2019). Biologia Hitlera. *Dociekania*, 2, 303–316. <https://doi.org/10.18318/td.2019.2.22>
29. Potulski, J. (2011). *Wprowadzenie do geopolityki*. Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego.
30. Sandel, M. (2020). *Przeciwko udoskonalaniu człowieka. Etyka w czasach inżynierii genetycznej*, tłum. O. Siara. Wydawnictwo Naukowe PWN SA.
31. Skorut, J. (2011). Refleksje na temat monografii Ernsta Klee „Auschwitz. Medycyna III Rzeszy i jej ofiary”. *Studia nad Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi*, 33, 529–535.

32. Tomala, K. (2000). Rozwój demograficzny Chin w XX wieku. *Dzieje Najnowsze*, 32(1), 177–192.
33. Troebst, S. (2012). Komunistyczne konstrukcje narodu: Indygenizacja, przymusowa asymilacja/przymusowe przesiedlenia, separatystyczny nation building oraz ponadnarodowe koncepcje. W: P. Madajczyk i P. Popiełński (red.), *Inżynieria społeczna. Między totalitarną utopią a cząstkowym pragmatyzmem* (242–251). Instytut Studiów Politycznych PAN.
34. Wintle, J. (2002). *History of China, The Rough Guide Chronicle*. Penguin Books Ltd.
35. Zaremba Bielawski, M. (2011). *Higienišci. Z dziejów eugeniki*. Wydawnictwo Czarne.
36. Zedong, M. (1957). *O właściwym traktowaniu sprzeczności w łonie ludu*. Książka i Wiedza.